

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Θεατρικών Σπουδών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Επιβίωση του Αρχαίου Δράματος

Μεταπτυχιακή Διατριβή

Η έννοια της φιλίας στο *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή, στο *Φιλοκτήτη* του Ρίτσου και στον *Εξόριστο* της Τσιτσέλη.

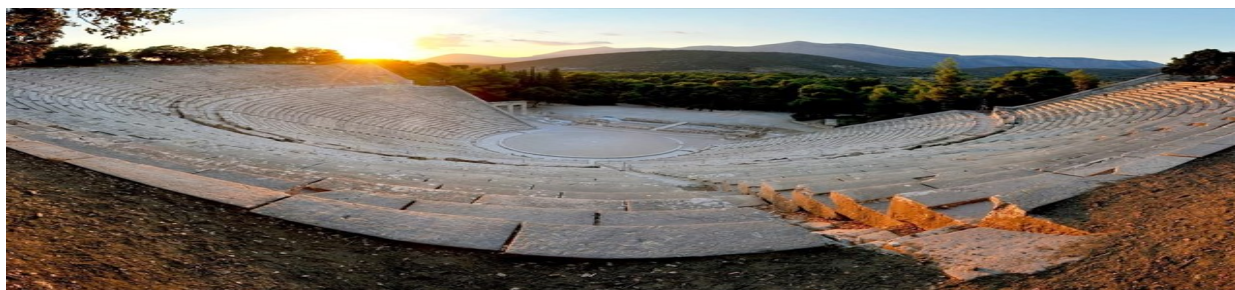
Ευθυμία Κουρναβοπούλου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Αγγελική Γιαννούλη

Α' Μέλος: Βάιος Λιαπής

Β' Μέλος: Αντώνης Πετρίδης

Νοέμβριος 2018

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Θεατρικών Σπουδών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Επιβίωση του Αρχαίου Δράματος

Μεταπτυχιακή Διατριβή

Η έννοια της φιλίας στο *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή, στο *Φιλοκτήτη* του Ρίτσου και στον *Εξόριστο* της Τσιτσέλη.

Ευθυμία Κουρναβοπούλου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Αγγελική Γιαννούλη

Α' Μέλος: Βάιος Λιαπής

Β' Μέλος: Αντώνης Πετρίδης

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Επιβίωση του Αρχαίου Δράματος του τμήματος Θεατρικών Σπουδών από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Νοέμβριος 2018

Ευχαριστίες

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία είναι αφιερωμένη στην οικογένειά μου, την αγαπημένη μου φίλη Ιωάννα Μπούζιου (γιατί οικογένεια είναι και οι φίλοι που εμείς επιλέγουμε να έχουμε), οι οποίοι όλο το διάστημα της έρευνας και της συγγραφής, μου προσέφεραν τη στήριξή τους. Επίσης την παρούσα εργασία την αφιερώνω και στον ηθοποιό - σκηνοθέτη Στρατή Πανούριο, ο οποίος με τη σκηνοθετική του επιμέλεια στην παράσταση *Νεοπτολέμου μύησις* (συμπααραγωγή του Εθνικού Θεάτρου με το Μουσείο Μπενάκη) αποτέλεσε την αφορμή της ενασχόλησής μου με το συγκεκριμένο θέμα.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Αγγελική Γιαννούλη για την καθοδήγηση και συμπαράστασή της, κατά τη διάρκεια της έρευνας - μέχρι την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής διατριβής, καθώς και τα μέλη της επιτροπής τους κ.κ. Βάιο Λιαπή και Αντώνη Πετρίδη. Και φυσικά δεν θα ήθελα να ξεχάσω να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως την καθηγήτριά μου στο πρώτο έτος σπουδών την κ. Κωνσταντίνα Ζηροπούλου και στο δεύτερο έτος σπουδών τον καθηγητή μου κ. Βάιο Λιαπή γιατί μου προσέφεραν όλες τις βάσεις, με την άψογη κατάρτισή τους, προκειμένου να μπορέσω να συνεχίσω τις σπουδές μου και να φτάσω έως εδώ.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	1
1. Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή	
1.1 Η απομόνωση του Φιλοκτήτη του Σοφοκλή.....	3
1.2 Η επίδραση του Νεοπτόλεμου στο Φιλοκτήτη.....	5
1.3 Η παρουσία του Ηρακλή και η λύση της τραγωδίας.....	7
2. Ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου	
2.1 Φιλία και εμπιστοσύνη ανάμεσα στο Νεοπτόλεμο και στο Φιλοκτήτη.....	8
2.2 Η έννοια της φιλίας στο Φιλοκτήτη του Σοφοκλή και του Ρίτσου.....	11
3. Ο Εξόριστος της Τσιτσέλη	
3.1 Η εξέλιξη της φιλίας ανάμεσα στο Ρήγα και στο Στάμο.....	12
3.2 Ομοιότητες και αποκλίσεις του έργου Εξόριστος της Τσιτσέλη από την τραγωδία Φιλοκτήτης του Σοφοκλή και του Ρίτσου με κατεύθυνση τη φιλία.....	16
Συμπεράσματα	19
Βιβλιογραφία	22

Εισαγωγή

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία στοχεύει στη διερεύνηση και μελέτη της έννοιας της φιλίας, της συντροφικότητας και της μοναξιάς, τόσο στην αρχαία τραγωδία *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή, όσο και στις μεταγενέστερες διασκευές των έργων *Φιλοκτήτης* του Ρίτσου και *Εξόριστος* της Τσιτσέλη. Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε είναι η ξεχωριστή ανάλυση του κάθε έργου και εν συνεχεία η σύγκριση μεταξύ τους.

Η φιλία διαδραματίζει κεντρικό ρόλο και στα τρία έργα, και η διαφορετική ματιά των έργων αυτών σχετικά με το εν λόγω θέμα δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει τη σημασία και το ρόλο της φιλίας, η οποία είναι συνυφασμένη με την αρετή. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη «η φιλία της αρετής και του αγαθού είναι η τέλεια φιλία των αγαθών και ως προς την αρετή όμοιων ανθρώπων, γιατί αυτοί επιθυμούν τα αγαθά οι μεν για τους δε, εφόσον είναι αγαθοί και αυτοί καθ' εαυτούς τέτοιοι» (Αριστοτέλης, *Ηθ. Νικομ.* 1156b10). Η φιλία είναι ισότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από αμοιβαία κατανόηση και κοινή εκτίμηση των αρετών και των ιδανικών μεταξύ των ατόμων. Πρόκειται για σχέση που βρίσκεται διαρκώς σε εξέλιξη μέσα από τη φιλική διάθεση, την επικοινωνία και την κοινωνικότητα που οδηγεί στην αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων. Σε αυτή ακριβώς τη διατύπωση του Αριστοτέλη («η πιο τέλεια φιλία είναι η φιλία ανάμεσα σε ηθικούς ανθρώπους», *Ηθ. Νικομ.* 1157b25) στηρίζονται τα προσδοκώμενα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας, δηλαδή στον εντοπισμό των στοιχείων που οδηγούν τους ανθρώπους στη δημιουργία μιας φιλίας της αρετής και του αγαθού.

Η επιβίωση της αρχαίας τραγωδίας *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή παρουσιάζεται σε μεταγενέστερα έργα με τη μορφή διασκευών, οι οποίες χρησιμοποιούν και ερμηνεύουν το μύθο με έναν σύγχρονο τρόπο. Το έργο του Ρίτσου περιέχει αρκετά προσωπικά βιώματα, ενώ το έργο της Τσιτσέλη εμφανίζει τον σύγχρονο «Φιλοκτήτη» ως πολιτικό εξόριστο και πρώην αντάρτη του ΕΛΑΣ. Ωστόσο οι δύο συγγραφείς δημιουργούν το κάθε έργο με έναν δικό τους τρόπο, ο Ρίτσος μέσα από έναν μονόλογο του Νεοπτόλεμου και η Τσιτσέλη μέσα από το διάλογο του Ρήγα με τον Στάμο. Το πρώτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην επική παράδοση του μύθου και την τραγωδία του Σοφοκλή. Στην έναρξη της τραγωδίας παρουσιάζεται η αδικία και η εγκατάλειψη που βιώνει ο Φιλοκτήτης στο έρημο νησί της Λήμνου, λόγω της προδοσίας του από τους συντρόφους του. Στη συνέχεια μέσα από την παρουσίαση της σχέσης εμπιστοσύνης και φιλίας που

αναπτύσσεται ανάμεσα στον Φιλοκτήτη και στον Νεοπτόλεμο αποκαλύπτεται η αντίληψη του Σοφοκλή για την έννοια της φιλίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τη διασκευή του *Φιλοκτήτη* από τον Ρίτσο, στην οποία κεντρικό πρόσωπο είναι ο Νεοπτόλεμος, ο οποίος αυτοπαρουσιάζεται μέσα από το μονόλογό του και εν συνεχεία προσπαθεί να πείσει τον Φιλοκτήτη να επανέλθει στη δράση. Στο τρίτο κεφάλαιο θα μελετήσουμε το διήγημα *Εξόριστος* της Τσιτσέλη, το οποίο αποκαλύπτει την άποψή της για τη συντροφικότητα και κατ' επέκταση για την έννοια της φιλίας μέσα από τη σχέση του Ρήγα με τον Στάμο.

Η παρούσα μελέτη θα προσπαθήσει να απαντήσει στα ακόλουθα ερωτήματα. Πρώτον, κατά πόσον ο Σοφοκλής αποσκοπεί μόνο στην παρουσίαση ενός μοναχικού ήρωα μέσα στο περιβάλλον του και κατά πόσον η προδοσία των συντρόφων του και η διάψευση των προσδοκιών του είναι αυτή που τον πληγώνει περισσότερο και τον οδηγεί στη σκληρότητα της ψυχής του. Τελικά αυτό που επικρατεί στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή είναι η απομόνωση ή η συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων; Δεύτερον, στον *Φιλοκτήτη* του Ρίτσου, τι αποκαλύπτεται μέσα από το μονόλογο του Νεοπτόλεμου και την αντίστοιχη σιωπή του Φιλοκτήτη; Ποιά είναι η αιτία της απομόνωσης του Φιλοκτήτη; Πως παρουσιάζεται η έννοια της φιλίας στο έργο του Ρίτσου; Υπάρχουν κοινά σημεία ανάμεσα στο έργο του Σοφοκλή και του Ρίτσου; Τρίτον, στον *Εξόριστο*, πώς αντιλαμβάνεται η Τσιτσέλη την έννοια της φιλίας; Πώς κατάφεραν τα κεντρικά πρόσωπα Ρήγας και Στάμος να επιτύχουν την προσέγγιση μεταξύ τους; Υπάρχουν κοινά σημεία ανάμεσα στο έργο της Τσιτσέλη με την αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή και με τη σύγχρονη διασκευή του Ρίτσου; Αυτά είναι κάποια από τα ερωτήματα που θα εξετάσουμε στο κύριο μέρος της παρούσας εργασίας με την προσδοκία να εμπλουτίσουν τη γνώση μας για το ρόλο της φιλίας και να δημιουργήσουν προοπτικές για περαιτέρω έρευνα.

Κεφάλαιο 1

Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή

1.1 Η απομόνωση του Φιλοκτήτη του Σοφοκλή

Ο Φιλοκτήτης στη μυθολογία ήταν ο βασιλιάς της Μελίβοιας στη Θεσσαλία, παλιός συμπολεμιστής του Ηρακλή κατά την πρώτη άλωση της Τροίας. Ο Φιλοκτήτης βοήθησε από οίκτο τον απελπισμένο Ηρακλή να πεθάνει και εκείνος σε αντάλλαγμα του προσέφερε τα τόξα του. Οι Αχαιοί, πηγαίνοντας προς την Τροία σταμάτησαν στο νησί Χρύση για να προσφέρουν θυσία στο θεό Απόλλωνα, όπου το φίδι που φύλαγε το ιερό δάγκωσε το πόδι του Φιλοκτήτη. Οι υπόλοιποι στρατηγοί με προεξάρχοντα τον Οδυσσέα αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τον τραυματισμένο Φιλοκτήτη στο ερημικό νησί, και εκείνος έζησε εγκαταλελειμμένος από τους συντρόφους του δέκα χρόνια στο έρημο νησί της Λήμνου.

Ο χρησμός του Τρωαδίτη μάντη Έλενου αποκάλυψε στους Αχαιούς ότι η παρουσία του Φιλοκτήτη μαζί με το τόξο του ήταν απαραίτητη για την άλωση της Τροίας, αλλά ο Φιλοκτήτης θα έπρεπε να έρθει με τη θέλησή του και όχι με τη βία. Ο Οδυσσέας ακολουθώντας το χρησμό με συντροφιά του τον νεαρό Νεοπτόλεμο αναλαμβάνουν να φέρουν πίσω το Φιλοκτήτη για να πάρουν την Τροία. Ο Φιλοκτήτης καλείται να βοηθήσει τους Αχαιούς και αλλοτινούς εχθρούς τους, και αυτοί με τη σειρά τους είναι υποχρεωμένοι να ανακτήσουν τον ήρωα που ήταν αλλοτινός απόβλητος.

Στην αρχή της τραγωδίας του Σοφοκλή, ο Φιλοκτήτης είναι βυθισμένος στη μοναξιά του, άκαμπτος και αδιάλλακτος εξαιτίας της κακοτυχίας και της προδοσίας του από τους φίλους του, οι οποίοι αποτελούν τώρα τους χειρότερους εχθρούς του. Ο Φιλοκτήτης έχει καταφέρει να ζει μέσα σε ένα περιβάλλον που έχει δημιουργήσει, αποκομμένος από το πλαίσιο της κοινωνίας.

Η Λήμνος για τον Φιλοκτήτη συμβολίζει το τοπίο της ψυχής του, δηλαδή ένα εχθρικό μέρος, όπου ο ήρωας σαν αγροίκος, κυνηγός και ανήμπορος δεν καταφέρνει να ασκήσει την «ηρωϊκή του δύναμη» (Nortwick 2015:117, Mazzoldi 1999: 172). Στην πραγματικότητα όμως, η Λήμνος λειτουργεί σαν τα μυστήρια νησιά της Οδύσσειας ή

σαν τις απομακρυσμένες θαλάσσιες ακτές της Αιγύπτου στην *Ελένη* του Ευριπίδη, όπου η ανθρώπινη ταυτότητα φτάνει σε ένα μηδενικό σημείο για την αναγέννηση ενός ισχυρότερου εαυτού (Segal 1977: 153). Ο Φιλοκτήτης ήταν ένας βασιλιάς και αρχηγός ανθρώπων, και η ξαφνική του πτώση τον οδηγεί στο απόλυτο αδιέξοδο και στην πλήρη απελπισία. Ο ήρωας του Σοφοκλή δεν είναι πια ο μεγάλος βασιλιάς της μυθολογίας, αλλά ένας πληγωμένος άνθρωπος, τόσο σωματικά, όσο και ψυχικά (από τη συμπεριφορά των συντρόφων του), γεγονός που τον οδηγεί στον εκμηδενισμό της υπόστασής του, και εν συνεχεία στην ανασυγκρότηση και στην αναγέννηση του εαυτού του.

Η αποξένωση του Φιλοκτήτη όχι μόνο από τον άνθρωπο αλλά και από την ανθρωπιά προκαλεί φοβερές συνέπειες στη ψυχή του· η οργή και το μίσος τον κατακλύζουν, ωστόσο μέσα από αυτή τη διαδικασία προβάλλεται η ηρωϊκή του διάσταση (Πετρίδης 2018:3). Το γεγονός ότι κατάφερε να επιβιώσει μόνος του στο ερημικό νησί προβάλλει όλη την εσωτερική δύναμή του και τον ηρωϊσμό του. Είναι ένας συνειδητοποιημένος ήρωας που αντιλαμβάνεται τη ματαιότητα του πολέμου, ένας ήρωας επαναστάτης που τολμά να ασκεί έντονη κριτική στην εξουσία των Ελλήνων. Αυτή η συνειδητοποίηση, τον απελευθερώνει από τις τύψεις και τις ενοχές που νιώθει απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό.

Ο Οδυσσέας επανέρχεται στη Λήμνο με βοηθό του τον νεαρό Νεοπτόλεμο και με στόχο να φέρει τον Φιλοκτήτη στην Τροία. Αυτή η προσέγγιση επιφέρει μια σειρά από συγκρούσεις: πρώτα, ο Οδυσσέας, με γνώμονα το συμφέρον του στρατού, συγκρούεται με τον Νεοπτόλεμο και προσπαθεί να τον πείσει για τη σημασία που έχει η εξαπάτηση του Φιλοκτήτη. Ο Οδυσσέας βλέπει τον εαυτό του ως έναν αποφασιστικό και αποτελεσματικό ηγέτη. Όπως και στο παρελθόν χρησιμοποιεί την εξουσία των θεών για μία σκληρή πράξη (Segal 1977: 141). Τα σωτήρια ψέματα γι' αυτόν αποτελούν δείγμα αφοσίωσης στο κοινό καλό (Mitchell-Boyask 2007: 92). Δεύτερον, ο Νεοπτόλεμος ταλαντεύεται ανάμεσα στον οίκτο που νιώθει για τον ήρωα αλλά και στην τιμή που πρόκειται να κερδίσει με την άλωση της Τροίας. Ο Νεοπτόλεμος προβάλλει την ιδιαιτερότητα του αθώου χαρακτήρα του και την αποστασιοποίησή του από την πονηρία του Οδυσσέα: επιθυμεί να φανεί αντάξιος του νεκρού πατέρα του, του Αχιλλέα, ο οποίος στην *Ιλιάδα* δηλώνει ότι μισεί τους ψεύτες και τους υποκριτές περισσότερο και από τον ίδιο τον Άδη (*Ιλ.* I 312). Τέλος, ο Φιλοκτήτης ζει μόνος σε ένα ερημικό νησί, όπου η μόνη σύγκρουσή είναι με τον ίδιο του τον εαυτό, ενώ συγκρούεται με τον Νεοπτόλεμο, όταν εκείνος του αποκαλύπτει το σχέδιο του Οδυσσέα. Ο Φιλοκτήτης

επιτυγχάνει, μέσα από την ειλικρινή και αυθόρμητη συμπεριφορά του, να ασκήσει καθοριστική επίδραση στη ψυχή του νεαρού Νεοπτόλεμου.

Ο Οδυσσέας με τον Φιλοκτήτη είναι παλιοί φίλοι και τώρα εχθροί, λόγω της προδοσίας του Οδυσσέα, μια έχθρα που παραμένει έως και το τέλος της τραγωδίας· ο ίδιος ο Φιλοκτήτης διαμαρτύρεται στον Νεοπτόλεμο: «Αχ! Γιατί μ' εμπόδισες να σκοτώσω το μισητό εχθρό μου με τα τόξα μου» (Σοφοκλής 2003: στ. 1302-1303). Στην αρχή της τραγωδίας, ο Νεοπτόλεμος με το Φιλοκτήτη είναι δύο ξένοι, στη συνέχεια γίνονται φίλοι μέσα από την προσέγγιση και τη φιλική σχέση που αναπτύσσουν μεταξύ τους, ενώ με την αποκάλυψη της συμμετοχής του Νεοπτόλεμου στο σχέδιο προδοσίας του Οδυσσέα μετατρέπονται σε εχθρούς. Στο τέλος, με την παρέμβαση του Ηρακλή, ο οποίος επικαλείται την παλιά φιλία του με τον Φιλοκτήτη, ο εγκαταλελειμμένος ήρωας υποχωρεί και δέχεται να μεταβεί στην Τροία.

1.2 Η επίδραση του Νεοπτόλεμου στο Φιλοκτήτη

Στην αρχή της τραγωδίας, ο Νεοπτόλεμος, υπό την καθοδήγηση του Οδυσσέα, χρησιμοποιεί δύο ισχυρά τεχνάσματα: την τέχνη της πειθούς και τη ρητορική, όργανο της οποίας είναι ο λόγος, για να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη, προκειμένου να εκπληρωθεί ο σκοπός της αποστολής του, που είναι η άλωση της Τροίας (Περυσινάκης 1993: 151). Στη συνέχεια, του αναφέρει τους φίλους του και τους ανθρώπους που εκτιμούσε και του ανακοινώνει το θάνατό τους ή ότι ζουν μέσα στη δυστυχία. Ο Φιλοκτήτης, αν και φανερά τοποθετεί την αξιοπρέπειά του πάνω απ' όλα, ωστόσο έχει συνειδητοποιήσει ότι η μοναξιά και η απόλυτη ελευθερία του είναι μια άλλη μορφή θανάτου. Ο Φιλοκτήτης ομολογεί ότι: «ο δόλιος σαπίζω εδώ για δέκα χρόνια, τρέφοντας, μέσα στην πείνα και στους πόνους, την αχόρταγη πληγή μου», και παρακαλεί τον Νεοπτόλεμο, λέγοντάς του: «πέφτω στα πόδια ικέτης, μη μ' αφήσεις έτσι μοναχό, έρμο μέσα στις συμφορές αυτές που βλέπεις και σ' όσες μέσα άκουσες πως ζω» (Σοφοκλής 2003: στ. 311-313, 470-472). Σταδιακά, ο Νεοπτόλεμος κερδίζει την προσοχή και την εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη (Winnington – Ingram 2016: 387).

Η αριστοκρατική καταγωγή του Νεοπτόλεμου διαφαίνεται τη στιγμή που απορρίπτει το σοφιστικό πρόγραμμα του Οδυσσέα, που βασίζεται στη βία και στην εξαπάτηση του Φιλοκτήτη. Αυτή η επιλογή του Νεοπτόλεμου είναι επιζήμια για τον ίδιο, ωστόσο αποκαλύπτει μια άλλη πτυχή της προσωπικότητάς του — ότι μπορεί να

ενεργήσει με συμπόνια. Ο Νεοπτόλεμος συνεχίζει να προσπαθεί να πείσει το Φιλοκτήτη να φύγει μαζί του και δεν του λέει ψέματα πια: «Τίποτα αυτός δεν ακούει, όμως εγώ βλέπω πως μάταια πήραμε ετούτα τα τόξα, αν φύγουμε χωρίς αυτόν. Γιατί η νίκη ανήκει σ' αυτόν κι ο θεός αυτόν είπε να πάμε. Κι είναι ντροπή μεγάλη να καυχέσαι με ψέματα για ατέλειωτο έργο» (Σοφοκλής 2003: στ. 839-842).

Ο Νεοπτόλεμος αρχίζει να νιώθει ντροπή επειδή πρόδωσε την εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη και είναι παγιδευμένος ανάμεσα στο καθήκον του απέναντι στο στρατό και στην εντιμότητα που οφείλει στον δυστυχημένο ήρωα (Romilly 1988: 113). Τελικά, η τιμή του έρχεται πρώτη και θέτει σε κίνδυνο να χάσει τη δόξα του και να κατακριθεί από ολόκληρο το στρατό. Με την πράξη του αυτή κινδυνεύει να πάρει τη θέση του Φιλοκτήτη και να απομονωθεί ως ήρωας μέσα στο περιβάλλον του (Romilly 1988: 118, 120).

Η φιλία των δύο αντρών ξεκινάει μέσα από τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις τους αλλά βασίζεται και στο ότι μιλούν την ίδια ηρωϊκή γλώσσα, λόγω της καταγωγής του Νεοπτόλεμου και του ένδοξου παρελθόντος του Φιλοκτήτη (Segal 1977: 144). Ο Νεοπτόλεμος αρχίζει να βλέπει τον Φιλοκτήτη σαν δικό του άνθρωπο, δεν μπορεί να τον εγκαταλείψει και θέλει να τον σώσει από τα βάσανά του (πβ. π.χ. στ. 812 «Δε θα ήταν καθόλου σωστό χωρίς εσένα να φύγω»). Στο Φιλοκτήτη υπερισχύει ο φόβος της προδοσίας και της απάτης που έχει ζήσει παλαιότερα: «Δεν πιστεύω η δυσκολία της αρρώστιας μου να σ' έπεισε μαζί σου στο καράβι να μη με πάρεις!» (στ. 900-901). Στη συνέχεια ωστόσο ο Φιλοκτήτης εμπιστεύεται στο Νεοπτόλεμο τα τόξα του, ό,τι πιο πολύτιμο έχει στη ζωή του, ένα στοιχείο που μαρτυρεί τη φιλική διάθεση και εμπιστοσύνη του προς το πρόσωπο του Νεοπτόλεμου (πβ. στ. 202-3 «για σε κι αυτό παιδί μου, κι ότι άλλο έχω – στη διάθεσή σου [...] ο μόνος άνθρωπος που κρίθηκε άξιος, για την αρετή του να τα πάρει στο χέρι του»).

Ο Νεοπτόλεμος θυμίζει στο Φιλοκτήτη όλα αυτά που του είχε στερήσει η μοναξιά και του αναζωπυρώνει την επιθυμία του για σωματική θεραπεία και επούλωση των εσωτερικών του πληγών. Για παράδειγμα, ο Νεοπτόλεμος αναφέρει: «Χαίρομαι που σε γνώρισα και φίλο μου σε έχω. Γιατί όποιος ξέρει την καλοσύνη να πληρώνει με καλό, είναι φίλος από κάθε αγαθό πολυτιμότερος» και ο Φιλοκτήτης απαντά: «Κι εσύ θέλω να μεις μαζί μου, γιατί η αρρώστια μου σε θέλει συμπαραστάτη» (στ. 671-675). Ο Νεοπτόλεμος αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο ψέμα και στην αλήθεια, ανάμεσα στην αναξιοπιστία και την εμπιστοσύνη. Ο Ηρακλής εμφανίζεται για να υπενθυμίσει στον

Φιλοκτήτη τον ηρωισμό του και τον καθοδηγεί προς την αποδοχή της μοίρας του και του τελικού του προορισμού.

1.3 Η παρουσία του Ηρακλή και η λύση της τραγωδίας

Ο Ηρακλής παρουσιάζεται στο *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή με διττό ρόλο: σαν θεός και σαν φίλος του Φιλοκτήτη. Από τη μία μεριά, αποκαλύπτει τη θεϊκή βούληση και από την άλλη εμφανίζεται σαν ένας φίλος που επιθυμεί να μαλακώσει την καρδιά του αμετάπειστου Φιλοκτήτη. Οι υποψίες του Φιλοκτήτη απέναντι στους ανθρώπους και η επιθυμία του για εκδίκηση εξαφανίζονται μετά την παρουσία και τα λόγια του φίλου του Ηρακλή. Ο λόγος του Ηρακλή δεν δοκιμάζεται από τη μεριά του Φιλοκτήτη, ο οποίος δεν του κάνει ερωτήσεις και δέχεται όσα του λέει με απόλυτη εμπιστοσύνη γιατί γνωρίζει ότι ο Ηρακλής θέλει μόνο το καλό του: «Ω εσύ, που περιπόθητη φωνή μου έστειλες, που φάνηκες ύστερα από τόσα χρόνια, στα λόγια σου θα υπακούσω» (στ. 1445-1447). Ο Φιλοκτήτης αφήνει με ελεύθερη βούληση τη Λήμνο ακολουθώντας τις οδηγίες του Ηρακλή και γίνεται ενεργό μέλος της κοινωνίας ξανά (Mitchell-Boyask 2007: 108). Ο Φιλοκτήτης υπακούει στη θεία εντολή του παλιού του φίλου Ηρακλή και στην εκπλήρωση της νέας ηρωϊκής φιλίας του με τον Νεοπτόλεμο (Segal 1977: 158).

Η δράση του *Φιλοκτήτη* δείχνει ότι ο ηρωϊσμός εξυπηρετεί έναν ευρύτερο σκοπό: δεν μπορεί να στηριχτεί μόνο στην ανθρώπινη δύναμη, αλλά χρειάζεται την παρέμβαση μιας ανώτερης δύναμης για να ανακτήσει τις δυνάμεις του και να οδηγηθεί στο δικό του προορισμό. Ο Ηρακλής τονίζει τη σημασία της φιλίας και της αλληλεγγύης: «και σένα, του Αχιλλέα γιέ, σου λέγω να ξέρεις, ούτε εσύ μπορείς να πάρεις χωρίς αυτόν της Τροίας τη χώρα, μήτε κι αυτός χωρίς εσένα, μα σα δύο λιοντάρια, που βόσκουν μαζί, ας φυλάει ο ένας τον άλλο» (Σοφοκλής 1937: σελ. 240). Ο Φιλοκτήτης κατάφερε να παρουσιάσει τις δυνατότητες της ανθρώπινης αντοχής, τη δυνατότητα του ανθρώπου να υπερασπίζεται τα όσα πιστεύει και υποστηρίζει έναντι όποιων εξωτερικών πιέσεων. Ωστόσο, η λύση της τραγωδίας με την βοήθεια του Ηρακλή δείχνει την εμπιστοσύνη που επανέρχεται απέναντι στους ανθρώπους αλλά ειδικά στους φίλους. Η εκπλήρωση της νέας φιλίας του Φιλοκτήτη με το Νεοπτόλεμο πραγματοποιείται με τη συνεργασία μεταξύ τους.

Κεφάλαιο 2

Ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου

2.1 Φιλία και εμπιστοσύνη ανάμεσα στο Νεοπτόλεμο και στο Φιλοκτήτη

Ο *Φιλοκτήτης* του Ρίτσου είναι ένας αρχαίομυθος ποιητικός-θεατρικός μονόλογος, ο οποίος γράφτηκε ανάμεσα στο Μάιο του 1963 και τον Οκτώβριο του 1965 και αποτελεί μέρος των δεκαεπτά συνθέσεων της συλλογής *Τέταρτη διάσταση*, οι οποίες γράφτηκαν από το 1956 έως το 1974 (Ακριτίδου 2012: 2). Στο ποίημα αυτό, ο Ρίτσος πραγματεύεται τον παλιό μύθο του Σοφοκλή, σε έναν μονόλογο που εκφέρεται από τον Νεοπτόλεμο και όχι από τον Φιλοκτήτη, όπως θα περίμενε κανείς από τον τίτλο του έργου (Τσατσούλης 2007:1273). Το ποίημα είναι χτισμένο σε τρία επίπεδα: στο μυθολογικό-ιστορικό υπόβαθρο, στην προσωπική μνήμη του Νεοπτόλεμου και, με αφορμή τον μονόλογο του Νεοπτόλεμου, στα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του Ρίτσου. Ο Νεοπτόλεμος είναι ένας ευάλωτος και ευαίσθητος νέος, ο οποίος μέσα από τη διαδικασία της αφήγησης της παιδικής του ηλικίας παρουσιάζει την κρυμμένη ψυχική πληγή του (Bien 1974 :18). Ο Νεοπτόλεμος εκθέτει το οικογενειακό και κατά συνέπεια προσωπικό του δράμα, τα συναισθήματά του, τους προβληματισμούς του και τις αμφιβολίες του, όταν μετά την ενηλικίωσή του οδηγείται στην ανάληψη ευθύνης. Στις «σκηνοθετικές οδηγίες» που προτάσσονται, ο Ρίτσος κάνει αναφορά σε έναν ώριμο άντρα, ο οποίος δεν μπορεί να είναι άλλος από τον Φιλοκτήτη. Τα στοιχεία που μαρτυρούν την παρουσία του Φιλοκτήτη μέσα στο κείμενο είναι: ο καθορισμός του τόπου «σε μιαν ερημική ακρογιαλιά νησιού – ίσως της Λήμνου» (Ρίτσος 1990:9), όπως επίσης και η παρουσία των όπλων του Ηρακλή: «Στο βάθος της σπηλιάς αντιλαμπίζουν πότε-πότε τα όπλα του – η μεγάλη καλοδουλεμένη ασπίδα του με παραστάσεις από τους άθλους του Ηρακλή και τα τρία φημισμένα του δόρατα – μοναδικά στο είδος τους» (Ρίτσος 1990:9).

Ο Ρίτσος μέσω του Νεοπτόλεμου, προβάλλει τη δική του οπτική για τον κόσμο και την ιστορία. Ταυτόχρονα όμως εστιάζει και στον τρόπο με τον οποίο ο Νεοπτόλεμος προσπαθεί να πείσει το Φιλοκτήτη, προκειμένου να επιστρέψει στην ενεργό δράση. Ο Φιλοκτήτης εγκαταλείπει την εξορία του, παραδίδει τα όπλα του στο νέο, και ο ίδιος

μεταμορφώνεται σε ένα νεότερο, θετικότερο πρόσωπο, κατά μίμηση του προσωπίου που του έδωσε ο Νεοπτόλεμος, παρόλο που ο Φιλοκτήτης δεν το φόρεσε: «ο ήρεμος γενειοφόρος πήρε το προσωπίο και το ακούμπησε χάμω. Δεν το φόρεσε. Το πρόσωπό του λίγο-λίγο μεταμορφώνεται. Γίνεται πιο νέο, πιο θετικό, πιο παρόν. Σα ν' αντιγράφει το προσωπίο» (Ρίτσος 1990: 30).

Ο Νεοπτόλεμος, σε αντίθεση με το Φιλοκτήτη, είναι τόσο νέος, ώστε δεν μπορεί να συνδεθεί με τα προηγούμενα ιστορικά και πολιτικά καθεστώτα (Τζιόβας 2009: 3). Ο Νεοπτόλεμος δεν αγνοεί το παρελθόν του, δηλαδή την σκληρότητα του πατέρα του, την έλλειψη αγάπης από την οικογένειά του, καθώς και τη δύσκολη κοινωνική κατάσταση που επικρατεί, αλλά προσπαθεί να απομακρυνθεί απ' αυτό και να το λησμονήσει.

Ο Φιλοκτήτης στο έργο του Ρίτσου παρουσιάζεται σαν ένας βουβός ακροατής. Στην εισαγωγή του ποιήματος αναφέρεται ότι ο Φιλοκτήτης έχει εκφωνήσει ήδη έναν μονόλογο· «ωστόσο παρατηρεί ακόμη το εξάισιο πρόσωπο του Νέου, σαν κάτι να περιμένει» (Ρίτσος 1990: 9). Ο Φιλοκτήτης είναι ένας διανοούμενος, ο οποίος σκόπιμα επέλεξε να απομονωθεί και να εγκαταλείψει έναν κόσμο που δεν τον εκφράζει. Σκόπιμα έχει επιβάλει στον εαυτό του μια ορατή σαρκώδη πληγή, της οποίας τον προσχηματικό χαρακτήρα κατανοεί και δικαιολογεί ο Νεοπτόλεμος: «Καταλαβαίνω τη δική σου ευγενική αποχώρηση, σεβάσμιε φίλε, μ' ένα πρόσχημα κοινά παραδεκτό» (Ρίτσος 1990: 11). Ο Φιλοκτήτης, προβλέποντας την κοινωνική κατάσταση που περιγράφει ο Νεοπτόλεμος στο μονόλογό του, αποσύρθηκε από την ενεργό δράση: «Έλα να δεις ότι πρόβλεψες. Να δεις με τι λάφυρα ανταλλάξαμε τόσους νεκρούς μας με τις δικές μας εχθρότητες ανταλλάξαμε τους παλιούς μας εχθρούς» (Ρίτσος 1990: 29).

Καθ' όλη τη διάρκεια του μονολόγου, μέσα από τα λόγια του Νεοπτόλεμου ξαναζωντανεύει το δραματικό παρελθόν του Φιλοκτήτη από τη στιγμή που τον εγκατέλειψαν οι σύντροφοί του στο έρημο νησί: «Κι όμως αυτοί ξεκίνησαν κάποτε με τη χαριτωμένη αφέλεια και την κρυφή ματαιοδοξία ν' αναμορφώσουν τον κόσμο. Ξεκίνησαν όλοι μαζί καθένας χώρια, και το είδαν και το έβλεπαν: καθένας για ένα δικό του λόγο, μια ξεχωριστή φιλοδοξία...Πώς να σταθείς κοντά τους; Τώρα καταλαβαίνω» (Ρίτσος 1990: 23). Σε αυτό το σημείο είναι δύσκολο να μην δει κανείς τις αυτοβιογραφικές απηχήσεις. Ο ώριμος Ρίτσος κοιτάζει τον νέο εαυτό του με νοσταλγία αλλά και με κάποια συγκατάβαση, γνωρίζοντας πια ότι τα ιδανικά που τον ενέπνευσαν στα νιάτα του έχουν καταρρεύσει. Αφηγείται με αποστροφή την αχρειότητα του πολέμου, τη σκληρότητα του πατέρα του αλλά και των άλλων πολεμιστών, τους ανθρώπους που παθητικά δέχονται όσα βιώνουν χωρίς να αντιδρούν. Ο Νεοπτόλεμος

παρουσιάζει μια κοινωνία σε αδράνεια, σε αποσύνθεση, και καλεί το Φιλοκτήτη να επανενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο και να δράσει.

Η εμπιστοσύνη του Νεοπτόλεμου στο Φιλοκτήτη πηγάζει ίσως και από το γεγονός ότι φαίνεται να του θυμίζει τη μητέρα του: «Σου μίλησα πολύ για τη μητέρα μου, — ίσως να διέκρινα στα χέρια σου, φίλε μου, κάτι απ' το φέγγος των χεριών της. Ό,τι άγγιζε γινόταν άξαφνα μακρινή μουσική — δεν αγγιζόταν, μόνο ακουγόταν πια μήτε αυτό» (Ρίτσος 1990: 17). Τα χέρια του Φιλοκτήτη μοιάζουν με το φέγγος των χεριών της μητέρας του, ενός οικείου και αγαπημένου προσώπου, από την οποία δεν απέμεινε τίποτα πια παρά μόνο μία αίσθηση αόριστη, ένας λησμονημένος ήχος, όταν ένας άνθρωπος έχει χαθεί πια. Ο Νεοπτόλεμος αναφέρει ότι η μητέρα του αυτοκτόνησε, κάτι που αποτελεί διδακτικό μάθημα και για τον Φιλοκτήτη, ο οποίος υπονοουμένως παροτρύνεται να μην παραιτηθεί από τη ζωή.

Πρωταρχικό μέλημα του Νεοπτόλεμου είναι ο ίδιος ο Φιλοκτήτης και όχι τα όπλα του Ηρακλή που έχει στην κατοχή του. Ο Νεοπτόλεμος δεν πήγε να συναντήσει τον Φιλοκτήτη με σκοπό τη δική του προσωπική αναγνώριση: «Όμως εγώ, ήρθα πρώτα για σένα. Κι ούτε θα τα δεχόμουν τα όπλα σου σαν αντάλλαγμα της αναγνώρισής μου ή σαν αντάλλαγμα στη σωτηρία που σου προσφέρω» (Ρίτσος 1990: 12). Του εξηγεί το σχέδιο της νίκης και παραδέχεται ότι τη θεωρεί σημαντική, αλλά αναγνωρίζει ότι αυτή η νίκη ανήκει στον Φιλοκτήτη, του οποίου η παρουσία στην Τροία είναι απαραίτητη. Ο Νεοπτόλεμος τοποθετεί τη φιλία του με τον Φιλοκτήτη, την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του, πάνω από το ατομικό του συμφέρον. Ο Νεοπτόλεμος εστιάζει στην προσωπικότητα του διανοούμενου Φιλοκτήτη, του οποίου η παρουσία, και μετά τη νίκη είναι απαραίτητη, προκειμένου να καθοδηγήσει και να στηρίξει: «Έλα σε χρειαζόμαστε όχι μόνο για τη νίκη, μα προπάντων, μετά τη νίκη» (Ρίτσος 1990: 29). Ο Φιλοκτήτης πρέπει με τη σειρά του να δείξει εμπιστοσύνη στο Νεοπτόλεμο και να εγκαταλείψει την μέχρι τότε απομόνωση και αδράνειά του και να στραφεί και πάλι στη συμμετοχή και στη δράση.

Στο τέλος του έργου, ο λόγος του Νεοπτόλεμου αλλάζει και μετατοπίζεται από το εγώ και το εσύ προς το εμείς. Ο Νεοπτόλεμος καλεί το Φιλοκτήτη να εγκαταλείψει όλα όσα τον πλήγωσαν και σαν πολεμιστής αλλά και σαν άνθρωπος να επιλέξει και πάλι το δρόμο της δράσης. Η παρουσία του Φιλοκτήτη είναι πιο ισχυρή και από τα όπλα του, όπως ο ίδιος καλά γνωρίζει και όπως του υπενθυμίζει ο Νεοπτόλεμος: «γι' αυτή την ώρα, τουλάχιστον μείνε κοντά μας. Αυτό μας χρειάζεται περισσότερο κι απ' τα όπλα σου. Και το γνωρίζεις» (Ρίτσος 1990: 30). Μάλιστα, ενώ ο Νεοπτόλεμος καλεί τον

Φιλοκτήτη να φορέσει το προσωπίο, ο Φιλοκτήτης επιλέγει να συμμετάσχει στη δράση χωρίς τη χρήση προσωπίου: έχει πλέον ανακαλύψει το πραγματικό του πρόσωπο.

2.2 Η έννοια της φιλίας στο Φιλοκτήτη του Σοφοκλή και του Ρίτσου.

Ο Ρίτσος απομακρύνεται από το πρόσωπο του Φιλοκτήτη του Σοφοκλή: όπως είδαμε, αποφεύγει να αναφερθεί ρητά σε αυτόν (με μόνη εξαίρεση τον τίτλο του έργου), και ο Φιλοκτήτης είναι παρών μόνο ως βουβό πρόσωπο. Είναι πιθανό ότι πίσω από το βουβό πρόσωπο του Φιλοκτήτη κρύβεται ο αυτοβιογραφούμενος Ρίτσος, και πίσω από την αλλοτινή αδιαλλαξία του ανακαλύπτει κανείς τη μέθοδο αντίστασης του Ρίτσου, αλλά και όλων όσοι βρέθηκαν εξόριστοι στα νησιά, ενάντια στην απειλή της εξαθλίωσης (Μαρωνίτης 2006: 5). Η αυτοβιογραφική ανάγνωση ενισχύεται ίσως από τα λόγια του Νεοπτόλεμου προς τον Φιλοκτήτη « Όμως εσύ είσαι τα όπλα σου, τα τίμια κερδισμένα με τη δουλειά, τη φιλία και τη θυσία» (Ρίτσος 1990:26, Τσατσούλης 2007:1278). Ενώ ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή έχει απομονωθεί στο έρημο νησί της Λήμνου λόγω της εγκατάλειψής του από τους συντρόφους του, ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου επιλέγει συνειδητά να απομονωθεί, αντιδρώντας σε μια κοινωνία που οδεύει στην εξαθλίωση.

Σε αντίθεση με τον σοφόκλειο πρόδρομό του, ο Νεοπτόλεμος του Ρίτσου δεν επιδιώκει να κερδίσει τη φιλία του Φιλοκτήτη, εκμεταλλευόμενος το άσβεστο μίσος εκείνου για τους Έλληνες συναγωνιστές του. Ο Νεοπτόλεμος του Ρίτσου επικεντρώνεται στη σχέση του με το Φιλοκτήτη και στη δραματική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η κοινωνία, λόγω της απουσίας του. Ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου, όπως και του Σοφοκλή, αντιλαμβάνεται ότι η μοναξιά και η ελευθερία του είναι μια άλλη μορφή θανάτου και έρχεται αντιμέτωπος με δύο επιλογές: να παραμείνει στην απομόνωσή του ή να αποσυρθεί απ' αυτήν. Και στα δύο έργα επιλέγει να εγκαταλείψει τη μοναξιά του και να επιστρέψει στη συντροφικότητα, δηλαδή να επανενταχθεί στη κοινωνία και να δράσει. Για τον Φιλοκτήτη του Σοφοκλή, η παρουσία του Ηρακλή είναι ένδειξη συνεχούς παρουσίας και απόδειξης ότι ο θεός και φίλος του δεν τον ξέχασε (Κακουδάκη 2011: 5). Στο *Φιλοκτήτη* του Ρίτσου, ο Νεοπτόλεμος δίνει τη λύση της τραγωδίας πείθοντας το Φιλοκτήτη να επανέλθει στη δράση τονίζοντας το στοιχείο της συνεργασίας και της αλληλεγγύης.

Κεφάλαιο 3

Ο Εξόριστος της Τσιτσέλη

3.1 Η εξέλιξη της φιλίας ανάμεσα στο Ρήγα και στο Στάμο

Ο *Εξόριστος* της Τσιτσέλη, το τρίτο διήγημα από το έργο της *Ο δρόμος προς τον Κολωνό*, βασίζεται στην αρχαία τραγωδία *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, «η σύνδεση με τον αρχικό μύθο είναι διαφορετική και υπαγορεύεται από την ίδια την πλοκή. Το θέμα σε μια διασκευή ενός αρχαίου μύθου είναι να διατηρήσεις τους αντίλαλους που προσθέτουν βάθος και να φέρεις έναν καινούργιο τόνο, που θ' αλλάξει τον ήχο, χωρίς να τον παραμορφώσει. Να μεταφέρεις το μύθο σε ένα σύγχρονο περιβάλλον, να ντύσεις τα πρόσωπα όχι μόνο με σημερινά ρούχα αλλά και με σημερινή σάρκα» (Τσιτσέλη 1979:10-11). Ο *Εξόριστος* της Τσιτσέλη παρουσιάζει κοινά στοιχεία με το έργο του Ρίτσου και παραπέμπει στην αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή, ωστόσο υπάρχουν πολλά νέα στοιχεία. Η πλοκή της υπόθεσης προσθέτει έναν καινούργιο τόνο στο έργο της με την εξιστόρηση της απομόνωσης ενός πολιτικού εξόριστου και πρώην μέλους του αντάρτικου σώματος, επί δύο χρόνια, στο βουνό ενός απομονωμένου νησιού.

Αναλυτικά τα πρόσωπα που παρουσιάζονται στη νουβέλα είναι: ο Στάμος (Νεοπτόλεμος), ο Ρήγας (Φιλοκτήτης) και ο Απέργης (Οδυσσέας). Ο Απέργης συντονίζει το αντάρτικο σώμα, το οποίο είναι σε κίνδυνο διάλυσης. Ο Ρήγας είναι ο πρώην έμπιστος του Αρχηγού του αντάρτικου σώματος και τωρινός πολιτικός εξόριστος που έχει απομονωθεί στο νησί, χωρίς τη θέλησή του, μετά την προδοσία των συμπολεμιστών του. Ο Ρήγας και ο Απέργης είναι παλιοί γνώριμοι, αλλά η εμπιστοσύνη του Ρήγα προδόθηκε από τη μεριά του φίλου του, και όσο και αν προσπαθεί ο Απέργης, δεν μπορεί να αποκαταστήσει τη σχέση του με τον Ρήγα. Ο Στάμος είναι ο νεαρός απεσταλμένος του Απέργη, ο οποίος βρίσκεται στο νησί και αναζητά τον Ρήγα κατ' εντολή του, προκειμένου να τον πείσει να επιστρέψει στην Αθήνα και να βοηθήσει στην ανασύσταση του σώματος. Ο Στάμος από την αρχή θαυμάζει τον Ρήγα και κερδίζει την εμπιστοσύνη του. Ο νεαρός νιώθει τόσο έντονα συναισθήματα για τον Ρήγα και

θαυμασμό για τον τρόπο ζωής του, που δεν θέλει να τον αφήσει να επιστρέψει στην Αθήνα και αποκαλύπτει την επιθυμία του να μείνει μαζί του στο νησί.

Από την αρχή του διηγήματος ο Στάμος περιγράφει αναλυτικά το μοναχικό τοπίο στο οποίο ζει ο Ρήγας (Τσιτσέλη 1979: 136), ένα τοπίο που δίνει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να επικοινωνεί με τη φύση. Ο Στάμος θαυμάζει τον Ρήγα, όπως και τον τρόπο ζωής του, γιατί είναι ένας άνθρωπος που ζει με απόλυτη ανεξαρτησία: «Ποτέ δεν έχω δει τέτοιο μέρος, είπε το παιδί με χαμηλή φωνή. Τόπος για αετούς» (Τσιτσέλη 1979: 152). Ο Στάμος δεν έχει ζήσει τη μοναξιά αλλά τον δελεάζει η ελευθερία που φέρνει η μοναξιά: «Κι όμως είπε ονειροπολώντας, θα φανταζόμουνα ότι ξεχνάει κανένας. Εντελώς. Εσύ μονάχα κι αυτός ο τόπος, τίποτ' άλλο. Όλα τ' άλλα να έχουν σβήσει. Καμία παρέμβαση» (Τσιτσέλη 1979:158).

Η μοναχική διαμονή του Ρήγα συνοδεύεται από συναισθηματικές διακυμάνσεις, καθώς προσπαθεί να επιβιώσει και να αντέξει την προδοσία των φίλων του: «Τη μια μέρα με κυρίευε το μίσος. Την άλλη ήμουνα γεμάτος απελπισία. Ή χαρά. Ή σκληρότητα. Ή ταπεινοφροσύνη. Το ένα έσβηνε το άλλο, σαν τα κύματα στο τέλος κατέληγαν όλα στον ίδιο παρονομαστή» (Τσιτσέλη 1979: 186). Η παρουσία των άλλων όμως είναι αναγκαία, όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Ρήγας: «Θα τα φάμε αύριο τούτα εδώ, είπε. Καμιά φορά όταν είμαι μοναχός, βαριέμαι. Τα ξεχνάω και βρωμίζουν [...] Δεν έχω δει ποτέ αετούς εδώ γύρω, είπε ο Ρήγας χαμογελώντας. Μονάχα κοράκια. Έχουν άσκημη φωνή δε μ' αρέσουν. Ίσως τα φοβάμαι. Αν ποτέ σκοτωθώ εδώ πάνω —κανένα πέσιμο, κανένα δυστύχημα, είναι εύκολο— αυτά θα με φάνε και κανείς δε θα το μάθει» (Τσιτσέλη 1979: 163,152). Τα κοράκια υποδηλώνουν, συμβολικά, την παρουσία του θανάτου: είναι κακοί οιωνοί και αγγελιοφόροι θανάτου, που βρίσκονται κυρίως στα νεκροταφεία. Η παρουσία του Στάμου ενισχύει την ανάγκη του Ρήγα για παρέα: «Γύρισες πίσω. Γύρισες για να με πάρεις, είπε σαν ένας πολύ άρρωστος άνθρωπος. Ο Στάμος άναψε τη λάμπα. Κάθισε στην άκρη του έπιασε το χέρι και το έσφιξε δυνατά. Το παιδί δεν μπορούσε να προφέρει λέξη. Και ο Ρήγας χαμογελούσε μονάχα, χωρίς ντροπή, μακάρια» (Τσιτσέλη 1979: 172).

Ο Στάμος περιγράφει την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων σαν κάτι που είναι μπερδεμένο και δεν βγάζει κανένα νόημα: «Είναι όπως σου το είπα, όταν είσαι με ανθρώπους, αλλάζεις όλη την ώρα, ζεις με την ημέρα και με τη στιγμή, αλλάζοντας, γυρεύοντας κάτι άλλο, κάτι παραπάνω. Δεν μπορείς να μένεις προσκολλημένος σ' ένα πράγμα. Κοίταξε τον Απέργη. Ήταν φίλος του αρχηγού, φίλος σου. Έπειτα σε πρόδωσε. Έπειτα έγινε αρχηγός, έγινε ήπιος, λογικός, διαφορετικός άνθρωπος. Όταν έρθεις, αν

έρθεις, θα είναι πάλι φίλος σου. Τότε ίσως θελήσεις εσύ να γίνεις αρχηγός. Ή θα το νομίζει εκείνος. Θα σου βάλει την ιδέα και ύστερα θα σε μισήσει γι' αυτό» (Τσιτσέλη 1979: 172).

Σε αντίθεση με την παραπάνω αναφορά του, ο Στάμος πιστεύει στην ανάγκη του ανθρώπου να είναι μέρος του κοινωνικού συνόλου, την ανάγκη του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος, και περιγράφει στον Ρήγα τη λειτουργία του ανθρώπου μέσα στο κοινωνικό σύνολο: «Μ' αρέσει η επίδειξη. Μ' αρέσει να μιλάω, αυτό είναι επίδειξη. Ακόμα κι όταν ακούς, είναι καμία φορά επίδειξη. [...] Αν το καλοσκεφτείς, ό,τι κάνεις είναι επίδειξη» (Τσιτσέλη 1979: 154). Ο Ρήγας αντιδρά και θεωρεί ότι με τον τρόπο αυτόν ο άνθρωπος ζει σαν παράσιτο: «Αλλά ζωή το λες αυτό; Είναι λάθος, είναι κουταμάρα. Κάνεις επίδειξη – σημαίνει ότι τρέφεσαι από τους άλλους. Σαν εκείνα τα κοράκια. Είσαι παράσιτο. [...] Μερικά πράγματα πρέπει να τα ξέρεις από μόνος σου. Και δεν φτάνει αυτό, πρέπει να τα ξέρεις όλη την ώρα, όταν είσαι μονάχος σου πάνω σε μια βουνοκορφή, ή όταν κατεβαίνεις την Πανεπιστημίου μέσα στο πλήθος» (Τσιτσέλη 1979:155). Στο διάλογο μεταξύ Στάμου και Ρήγα, ο ένας επηρεάζει τον άλλον, με αποτέλεσμα να επεξεργάζονται και να αναθεωρούν και οι δύο τις αρχικές θέσεις και πεποιθήσεις τους. Σύμφωνα με την Τσιτσέλη, ο άνθρωπος προσπαθεί να διαμορφώσει τη δημόσια εικόνα του μέσα από τον τρόπο που τον βλέπουν οι άλλοι, ωστόσο αυτή του η προσπάθεια υποβαθμίζει την προσωπική του ταυτότητα. Η ελευθερία από την άλλη μεριά κάνει τον άνθρωπο να απελευθερώνεται από το άγχος της προβολής του απέναντι στους άλλους. Σύμφωνα με τον Σαρτρ, το υποκείμενο αποκτά συνείδηση του τρόπου της ύπαρξής του όταν αντιληφθεί τον εαυτό του ως εξωτερικός παρατηρητής, μέσα από το βλέμμα του άλλου (Λιαπής 2016-2017: 9).

Ο Ρήγας εγκαταλείπει τον Στάμο στο σκοτάδι και χρησιμοποιεί τον νέο μέσα σε ένα παιχνίδι παραλληλισμού, εξηγώντας του έτσι και τους δικούς του φόβους: «Ήθελες να μάθεις, ε; Άντε λοιπόν έξω και βρες! Δρόμο!» (Τσιτσέλη 1979: 180). Ο Ρήγας κάνει τον Στάμο να αισθανθεί όπως αυτός, για να καταλάβει πως ένιωθε και γιατί κατέληξε να γίνει αυτό που βλέπει ο νέος με θαυμασμό. Μέσα από αυτό το παιχνίδι, του διδάσκει πώς ξεπέρασε τους φόβους του και από ανάγκη έγινε ένας ελεύθερος άνθρωπος απαλλαγμένος απ' αυτούς. Το παιχνίδι του παραλληλισμού καταλήγει στο να αντιληφθεί και να βιώσει τα ίδια συναισθήματα με τον Ρήγα: «Ωστε το είδες, είπε στο Στάμο — Ο Στάμος αναστέναξε: Ναι. Ήταν σαν να πεθαίνεις» (Τσιτσέλη 1979: 189).

Η φιλία, η εμπιστοσύνη, η προδοσία, σαν στοιχεία των κοινωνικών σχέσεων, αλλάζουν συνεχώς και συγχέονται μεταξύ τους. Ο Στάμος με τον Ρήγα ξεκινάνε και

καταλήγουν σαν δύο σύντροφοι που ο ένας έχει την ανάγκη του άλλου. Ο Στάμος θαυμάζει τον Ρήγα και ο Ρήγας τον Στάμο. Σε όλη την έκταση της συζήτησής τους φαίνεται σαν ο ένας να συμπληρώνει ένα κομμάτι της προσωπικότητας του άλλου. Ο Στάμος θαυμάζει τον Ρήγα από την αρχή έως το τέλος, τον θεωρεί και τον αντιμετωπίζει σαν ένα ανώτερο ον, το οποίο ζει απόλυτα ελεύθερο και απαλλαγμένο από τους φόβους του, έναν φίλο που έχει ανάγκη στη ζωή του. Η σχέση ανάμεσα στο Στάμο και στο Ρήγα έρχεται σε αντίθεση με τη σχέση που αποκαλύπτεται στη συνέχεια ανάμεσα στον Απέργη και τον Ρήγα. Ο Απέργης υποτιμά τον Ρήγα, τον χαρακτηρίζει σαν έναν ενδιαμέσο, ένα όργανο του πρώην Αρχηγού, τον οποίο δεν χρειάζονται «Το είδες και μόνος σου. Όταν σκοτώθηκε ο Αρχηγός, όταν χάθηκε το καταφύγιο, έγινες ξανά ένα πράγμα, ένα αντικείμενο» (Τσιτσέλη 1979:178). Το μόνο που έχει αξία για τον Απέργη είναι τα έγγραφα που έχει στα χέρια του ο Ρήγας, ωστόσο οι υποτιμητικές εκφράσεις του Απέργη αποτελούν και ένα τέχνασμα για να καταφέρει να του αποσπάσει τα χρήσιμα έγγραφα: «Εμείς δε χρειαζόμαστε εσένα, αλλά τα χαρτιά» (Τσιτσέλη 1979:177).

Η Τσιτσέλη στον *Εξόριστο* παρουσιάζει ένα παιχνίδι ανάμεσα στον Στάμο και στον Ρήγα, που από τη μια μεριά έχουν ανάγκη να βιώνουν την απόλυτη ελευθερία με τον ίδιο τους τον εαυτό, αλλά από την άλλη μεριά φοβούνται ακριβώς την προοπτική της απόλυτης ελευθερίας, με τους δυο τους στο τέλος του έργου να κρατούν συντροφιά ο ένας στον άλλο. Ο *Εξόριστος* της Τσιτσέλη είναι μία νουβέλα που αποτελεί ύμνο στην ελευθερία και στη συντροφικότητα ταυτόχρονα. Μέσα από τη διαδικασία της επικοινωνίας ανάμεσα στον Στάμο και στον Ρήγα αποκαλύπτεται η ανάγκη που έχει ο κάθε άνθρωπος να είναι μόνος αλλά ταυτόχρονα να είναι και μέρος του κοινωνικού συνόλου. Κάτι αντίστοιχο πραγματοποιείται στην *Μοιχαλίδα* του Καμού στο έργο του *Η εξορία και το βασίλειο* ανάμεσα στο Μαρσέλ και στη Ζανίν. Ο Μαρσέλ μονολογεί καθώς κοιτάζει την Ζανίν να κοιμάται «Μα ποιος μπορεί να κοιμάται μόνος; Μερικοί άνθρωποι το κάνουν, αυτοί που η κλίση τους ή η δυστυχία τους έχει χωρίσει από τους άλλους ανθρώπους και πλαγιάζουν κάθε βράδυ στο ίδιο κρεβάτι με το θάνατο» (Καμού 2002:30).

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που βρίσκεται στον αντίποδα του έργου της Τσιτσέλη είναι ο *Φιλοκτήτης* του Müller. Πρόκειται για ένα έργο στο οποίο προβάλλεται η δυσκολία επανένταξης του εγκαταλελειμμένου Φιλοκτήτη. Παρά την προσπάθεια του Οδυσσέα και του Νεοπτόλεμου να τον επαναφέρουν στη μάχη με διάφορα τεχνάσματα, ο Φιλοκτήτης παραμένει ανένδοτος. Ο *Φιλοκτήτης* του Müller είναι μία παραβολή για

τους περιθωριοποιημένους και εξόριστους κομμουνιστές στη Σοβιετική Ένωση του Στάλιν (κοινή πολιτική αναφορά με την Τσιτσέλη, στην οποία ο Ρήγας περιθωριοποιείται από τους ίδιους τους συμπολεμιστές του). Οι σχέσεις μεταξύ του Φιλοκτήτη και του Νεοπτόλεμου στο έργο του Müller είναι εκ διαμέτρου αντίθετες με το έργο της Τσιτσέλη, στο οποίο όλα τα πρόσωπα έχουν σεβασμό μεταξύ τους, δεν προσπαθούν να επιβάλλουν τις απόψεις τους αλλά προσπαθούν να κατανοήσουν ο ένας τη θέση του άλλου. Αντιθέτως, στον Müller τα πρόσωπα δεν προβαίνουν σε καμία προσπάθεια να προσεγγίσει ο ένας τον άλλο, και από την αρχή έως το τέλος του έργου απουσιάζει πλήρως η συντροφικότητα και κατ' επέκταση η φιλία μεταξύ τους.

3.2 Ομοιότητες και αποκλίσεις του έργου *Εξόριστος* της Τσιτσέλη από την τραγωδία *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή και του Ρίτσου με κατεύθυνση τη φιλία

Στο διήγημα της Τσιτσέλη ο Ρήγας έχει στην κατοχή του τα έγγραφα του πρώην Αρχηγού του αντάρτικου σώματος. Ο Απέργης του τονίζει ότι δεν χρειάζονται τον ίδιο, παρά μόνο τα χαρτιά του Αρχηγού, προκειμένου εκείνος να εμψυχώσει το αντάρτικο σώμα, το οποίο οδηγείται σε διάλυση: «Εμείς δε χρειαζόμαστε εσένα, αλλά τα χαρτιά. Δε σε χρειαζόμαστε εσένα τον ίδιο, ακριβώς όπως δε σε χρειαζόμασταν όταν ήσουν ο έμπιστος του Αρχηγού. Τότε, όπως και τώρα, ήσουν ένα ενδιάμεσο, ένα όργανο. Τίποτ' άλλο». «Κι όμως εμένα με διάλεξε ο Αρχηγός, φώναξε ο Ρήγας. [...] Επειδή ήξερες ν' ακούς. Είχες το χάρισμα της απόλυτης αφοσίωσης που εγώ δεν μπορούσα να του δώσω, είπε ο Απέργης και γέλασε μόνος του, σιγανά» (Τσιτσέλη 1979: 177). Σύμφωνα με την Τσιτσέλη στον *Εξόριστο* με αντίστοιχη αναφορά της στην αρχαία τραγωδία *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή: «Η δράση είναι έμμεση, τα κίνητρα λιγότερο σαφή, η συμπεριφορά διφορούμενη, η εικόνα ξανασχεδιάστηκε, αλλά της έχουν προστεθεί σκιές, σαν μια άλλη διάσταση, τα αμαρτήματα, τα αρχικά αμαρτήματα που συνήθως βρίσκονται στη ρίζα όλων αυτών των μύθων έγιναν από άγνοια, όχι αμαρτήματα από ύβρη και η έννοια του ηρωισμού εξαφανίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά. Κι όμως, όσο μακριά και αν παρασύρθηκε η πλοκή από το αρχέτυπο, ο μύθος δεν έχασε ποτέ τη δύναμή του» (Τσιτσέλη 1979: 11). Σε αντίθεση με το έργο της Τσιτσέλη, στην τραγωδία του Σοφοκλή είναι απαραίτητη τόσο η παρουσία του Φιλοκτήτη, όσο και τα τόξα του για την επίτευξη της άλωσης της Τροίας. Εξάλλου, ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου δεν έχει τίποτα

στην κατοχή του, και ο Νεοπτόλεμος τον καλεί στη δράση γιατί είναι απαραίτητη η προσωπικότητά του.

Από την αρχή της νουβέλας, ο Στάμος απευθύνεται με ειλικρίνεια στον Ρήγα, και με όπλο του την αλήθεια αποκαλύπτει τον πραγματικό λόγο της αποστολής του: «Μ' έστειλε ο Απέργης» (Τσιτσέλη 1979: 140). Ο Ρήγας γνωρίζει από την αρχή ότι ο νεαρός Στάμος είναι ο απεσταλμένος του πρώην συμπολεμιστή του, του Απέργη, καθώς και το σκοπό της αποστολής του: «Σε χρειάζονται, το αντάρτικο σώμα του Απέργη πάει να διαλυθεί. Οι άντρες έχουν χάσει το ηθικό τους. Δεν εμπιστεύονται τον Απέργη όπως εμπιστεύονταν τον Αρχηγό...Αν γύριζες εσύ, ίσως ν' άλλαζαν τα πράγματα – ήσουν ο καλύτερος φίλος του Αρχηγού. Ήξερες όλα του τα μυστικά, όλες του τις σκέψεις» (Τσιτσέλη 1979: 142). Αντιθέτως, ο Νεοπτόλεμος στο *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή χρησιμοποιεί σαν όπλο του την τέχνη της πειθούς και με ψέματα προσπαθεί να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη, προκειμένου να επιτύχει το σκοπό της αποστολής του, αν και η συμπεριφορά του Νεοπτόλεμου αλλάζει στη συνέχεια, όταν ομολογεί στον Φιλοκτήτη τον πραγματικό σκοπό του.

Στο έργο της Τσιτσέλη, ο Ρήγας εκθέτει τις απόψεις του, τα ιδανικά του στο νεαρό Στάμο αλλά δεν τις επιβάλλει. Ο Ρήγας δεν εκβιάζει τη συντροφιά του Στάμου αλλά την κερδίζει με τα λόγια και τις πράξεις του. Ο Στάμος εκτιμά και θαυμάζει το Ρήγα για αυτό που πραγματικά είναι. Από την άλλη μεριά στην αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή, ο Νεοπτόλεμος στην αρχή αντιμετωπίζει τον Φιλοκτήτη σαν ένα ταλαίπωρο άνθρωπο. Όταν ο Φιλοκτήτης συζητά μαζί του και του παρουσιάζει την προσωπικότητά του, τότε αλλάζει και η συμπεριφορά του Νεοπτόλεμου. Και τέλος, ο Νεοπτόλεμος στο έργο του Ρίτσου έχει ήδη ακούσει τις απόψεις του Φιλοκτήτη και προχωράει σε έναν μονόλογο. Και στα τρία έργα, η φιλική διάθεση εμφανίζεται ανάμεσα στους δύο άντρες μετά τη συζήτηση και την αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Σε αυτό το σημείο επιβεβαιώνεται η άποψη του Αριστοτέλη περί φιλίας: «οι ηθικοί άνθρωποι αξίζουν να αρέσουν απολύτως και να είναι και μεταξύ τους ευχάριστοι. Γιατί ο καθένας απ' αυτούς βρίσκει απόλαυση στις πράξεις του ή σε συγγενικές πράξεις, και οι πράξεις των ενάρετων ανθρώπων είναι οι ίδιες ή όμοιες μεταξύ τους» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1156b15).

Ο Ρήγας της Τσιτσέλη, όπως και ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή, έχει εχθρικά αισθήματα και έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στους συμπολεμιστές του, λόγω της απομόνωσης και της άδικης συμπεριφοράς τους απέναντί του. Ζει απομονωμένος από την κοινωνία, σαν ένας Φιλοκτήτης της σύγχρονης εποχής, που έχει πικραθεί και έχει από ανάγκη επιλέξει τη μοναξιά του. Ο Απέργης, όπως και ο Οδυσσέας, είναι οι φανεροί

εχθροί του Ρήγα της Τσιτσέλη και του Φιλοκτήτη του Σοφοκλή αντίστοιχα, καθώς και η αιτία της απομόνωσης των δύο ηρώων. Η Τσιτσέλη κάνει σαφή αναφορά στο έργο του Σοφοκλή και προσδίδει τη δική της ματιά στο μύθο του Φιλοκτήτη, χωρίς ωστόσο να αγνοεί τον ήρωα του Σοφοκλή: «Δεν είμαι Φιλοκτήτης, δεν έχω θεό Ηρακλή να μου πει γιατί πρέπει να υπηρετήσω ή να μου υποσχεθεί τη δόξα μετά τον πόνο. Ξέρω μονάχα ότι θα πάρω το ρόλο. Χωρίς όρους» (Τσιτσέλη 1979: 190). Ο Ρήγας έχει οδηγηθεί στην απομόνωση από φόβο για τον κίνδυνο μιας νέας προδοσίας. Το τέλος του *Εξόριστου* της Τσιτσέλη μαρτυρά ότι ο Ρήγας αποδέχεται παθητικά, χωρίς όρους, την κατάσταση που ήδη έχει διαμορφωθεί και πλέον δεν μπορεί να αλλάξει. Σε πλήρη αντίθεση με τον Φιλοκτήτη του Σοφοκλή, έναν ήρωα, ο οποίος συγκρούεται με όλους και δεν έχει σκοπό να συμβιβαστεί με κάτι λιγότερο από αυτό που θεωρεί ηθικά ορθό και δίκαιο, ο Ρήγας στην Τσιτσέλη καταλήγει να μένει με τη συντροφιά του νεαρού Στάμου. Ο Απέργης τους πλησιάζει και τους παίρνει μαζί του στο ταξίδι της επιστροφής. Σε αντίθεση με όλα τα παραπάνω, ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου, ο οποίος είναι απαλλαγμένος από οποιαδήποτε έχθρα αλλά και προσδοκία απέναντι στους ανθρώπους, είναι ένας συνειδητοποιημένος άνθρωπος που από επιλογή υιοθετεί εφεκτική στάση, αν και στο τέλος αποφασίζει να ακολουθήσει τον Νεοπτόλεμο.

Και τα τρία έργα έχουν ένα βασικό κοινό στοιχείο: την αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο κεντρικών προσώπων Φιλοκτήτη – Νεοπτόλεμου (στην αρχαία τραγωδία και στο Ρίτσο) και Ρήγα – Στάμου (στον *Εξόριστο* της Τσιτσέλη). Η αλληλεπίδραση μεταξύ τους πραγματοποιείται στην τραγωδία του Σοφοκλή με αντιθέσεις και συγκρούσεις, ενώ στις άλλες δύο διασκευές με τη μορφή της επικοινωνίας: στο έργο του Ρίτσου με έναν φανερό μονόλογο του Νεοπτόλεμου και έναν υποτιθέμενο μονόλογο του Φιλοκτήτη και τέλος στο έργο της Τσιτσέλη με τη μορφή διαλόγου. Ο σκοπός και στα τρία έργα είναι να αναπτυχθεί η φιλική διάθεση μεταξύ των προσώπων, ανεξάρτητα του τρόπου αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Για τη σύναψη ισχυρών δεσμών χρειάζεται χρόνος και συνήθεια συμβίωσης, είναι απαραίτητο να φανεί ο ένας ευχάριστος στον άλλο και να κερδίσει τη συμπάθειά του, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης (*Ηθ. Νικομ.* 1156b25).

Συμπεράσματα

Ο *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή, ο *Φιλοκτήτης* του Ρίτσου και ο *Εξόριστος* της Τσιτσέλη είναι τρία έργα με επίκεντρο τον Φιλοκτήτη. Με αφορμή την απομόνωση του ανθρώπου επιτυγχάνουν να αποκαλύψουν τα αισθήματα που προκαλεί η μοναξιά και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Η εξαπάτηση του Φιλοκτήτη από τους συμπολεμιστές και φίλους του τον οδηγεί στην καχυποψία και στην έλλειψη εμπιστοσύνης, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να συνδεθεί πλέον με τους άλλους, σε μια βαθύτερη και πιο ουσιαστική σχέση φιλίας.

Στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή η μοναξιά αναδεικνύει την γενναιότητα του ατόμου: η ανθρώπινη ταυτότητα φτάνει σε ένα μηδενικό σημείο, το οποίο οδηγεί τον ήρωα στην αναγέννηση ενός ισχυρότερου εαυτού. Ο Φιλοκτήτης πληγώνεται, και η ψυχή του οδηγείται στον υπέρτατο βαθμό σκληρότητας, όχι μόνο για την ίδια την πράξη εγκατάλειψης από τους συντρόφους του, αλλά και επειδή διαψεύστηκαν οι προσδοκίες που είχε από τους συμπολεμιστές του. Είναι ένας ενάρετος και ηθικός άνθρωπος, ο οποίος θεωρεί ότι με τον ίδιο τρόπο πρέπει να συμπεριφέρονται και οι άλλοι στον ίδιο. Εντέλει, επικρατεί η συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων: ο Φιλοκτήτης υπακούει στη θεία εντολή του φίλου του Ηρακλή και οδηγείται στην σύμπληξη της νέας φιλίας του με τον Νεοπτόλεμο.

Στο *Φιλοκτήτη* του Ρίτσου το άτομο έχει ευθύνη γι' αυτό που θα καταλήξει να είναι μέσα στην κοινωνία. Η ύπαρξη του κάθε ανθρώπου και η προσωπική του δράση, με γνώμονα τον ίδιο του τον εαυτό, έχει ως αποτέλεσμα να αναπροσδιορίζεται μέσα από την ελευθερία του και στα πλαίσια της ατομικής του υποκειμενικότητας. Ο Ρίτσος παρουσιάζει την απομόνωση του Φιλοκτήτη σαν ηθελημένη απόφαση απομόνωσης, λόγω της αντίδρασής του στην υπάρχουσα κατάσταση της κοινωνίας, την οποία δεν μπορεί να αλλάξει. Παράλληλα όμως με την παρουσίαση της απομόνωσης του προσώπου του Φιλοκτήτη σαν ηθελημένη απόφαση απομόνωσης, ο Ρίτσος αποσκοπεί να καλέσει τον σύγχρονο άνθρωπο σε εγρήγορση και αφύπνιση των αισθήσεων και του νου. Ταυτόχρονα, θέλει να δώσει έμφαση στην προσωπική ευθύνη του κάθε ανθρώπου και να ενισχύσει την αντίστασή του απέναντι σε ό,τι δεν τον εκφράζει. Ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου πείθεται από τον Νεοπτόλεμο για την αναγκαιότητα της επιστροφής του

στην κοινωνία. Το αίσθημα της κατανόησης και της εμπιστοσύνης του Νεοπτόλεμου παρατηρείται από την αρχή του έργου και οδηγεί τους δύο άντρες στη συντροφικότητα και στη φιλία. Ανάμεσα στην αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή και στο έργο του Ρίτσου υπάρχει κοινό σημείο αναφοράς: και τα δύο έργα ολοκληρώνονται με τη συνεργασία ανάμεσα στο Φιλοκτήτη και στο Νεοπτόλεμο. Και στα δύο έργα ο Φιλοκτήτης επιλέγει να εγκαταλείψει τη μοναξιά του και να επιστρέψει στη συντροφικότητα, δηλαδή επιλέγει να επανενταχθεί στη κοινωνία και να δράσει.

Στο διήγημα της Τσιτσέλη είναι διάχυτο, από την αρχή έως το τέλος, το αίσθημα της συντροφικότητας ανάμεσα στο Ρήγα και στο Στάμο. Από την αρχή του διηγήματος, ο Στάμος απευθύνθηκε με ειλικρίνεια απέναντι στο Ρήγα και έτσι κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του. Στη συνέχεια, αναπτύχθηκε από τη μεριά του νεαρού Στάμου το αίσθημα του θαυμασμού προς τον τρόπο ζωής και την προσωπικότητα του Ρήγα. Όλο το νόημα στο έργο της Τσιτσέλη για την ανάγκη της κοινωνικότητας του ατόμου συγκεντρώνεται στα λόγια του Στάμου: «Και οι άνθρωποι. Αυτό είναι το μεγάλο πρόβλημα. Δένεσαι μαζί τους – όχι μόνο μ' εκείνους που αγαπάς. Δεν μπορείς να κάνεις χωρίς αυτούς. Εγώ δεν μπορώ να κάνω χωρίς αυτούς» (Τσιτσέλη 1979: 154).

Από τη μία μεριά, το διήγημα της Τσιτσέλη αποτελεί έναν ύμνο στη συντροφικότητα, καθώς η σχέση ανάμεσα στο Ρήγα και στο Στάμο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σεβασμού και αλληλοκατανόησης μεταξύ των ανθρώπων. Από την άλλη μεριά, ο Φιλοκτήτης της σύγχρονης εποχής θα μπορούσε να είναι ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου, του οποίου την αφύπνιση και ενεργοποίηση επιτυγχάνει τελικά ο Νεοπτόλεμος. Ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου κατανοεί τελικά ότι η μη δράση σημαίνει και συνενοχή, καθώς δεν λύνει κανένα πρόβλημα, αλλά αντιθέτως επιδεινώνει την κατάσταση. Ανάμεσα στην αρχαία τραγωδία του Σοφοκλή, στο έργο της Τσιτσέλη και στο έργο του Ρίτσου υπάρχει κοινό σημείο αναφοράς: και τα τρία έργα ολοκληρώνονται με τη συνεργασία ανάμεσα στο Φιλοκτήτη και στο Νεοπτόλεμο. Και στα τρία έργα ο Φιλοκτήτης επιλέγει να εγκαταλείψει τη μοναξιά του και να επιστρέψει στη συντροφικότητα, δηλαδή επιλέγει να επανενταχθεί στη κοινωνία και να δράσει. Ωστόσο υπάρχει ακόμα ένα ισχυρό στοιχείο ανάμεσα στα τρία έργα: ο Νεοπτόλεμος επηρεάζεται βαθιά από τον Φιλοκτήτη, χωρίς αυτό να το επιδιώκει ο εξόριστος ήρωας. Στον Σοφοκλή, λέει ο Φιλοκτήτης στο Νεοπτόλεμο: «Μα πρέπει όποιος έξω είναι απ' τη δυστυχία τις συμφορές να βλέπει, κι όταν ευτυχισμένος, τότε το νου του να' χει μήπως άξαφνα καταστραφεί η ζωή του» (Σοφοκλής 2003: στ. 504-506). Στον μονόλογο του Ρίτσου, λέει ο Νεοπτόλεμος στο Φιλοκτήτη: «Καταλαβαίνω τη δική σου ευγενική

αποχώρηση, σεβάσμιε φίλε [...] να μην υπάρξεις έστω, κουλουριασμένος σ' έναν κύκλο, καθώς το φίδι δαγκώνοντας την ουρά του. (Συχνά κι' εγώ το επιθύμησα) (Ρίτσος 1990:11). Τέλος, στο διήγημα της Τσιτσέλη, λέει ο Στάμος: «Ρήγα, πες του, πες του ότι όταν στέκεις πάνω σ' ένα βράχο, Θεέ μου, τίποτα δεν τολμούσε να σαλέψει όσο στεκόσουνα εσύ εκεί πάνω, Ρήγα πέταξε τα χαρτιά, δώσ' του τα χαρτιά και πες του να φύγει» (Τσιτσέλη 1979: 179).

Η έννοια της φιλίας υπάρχει στα έργα *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή, *Φιλοκτήτης* του Ρίτσου και *Εξόριστος* της Τσιτσέλη. Στο κάθε έργο η φιλία αποκαλύπτεται με διαφορετικό τρόπο: στο Σοφοκλή με συμπόνια, συμπάθεια και συνεργασία, στο Ρίτσο με κατανόηση, εκτίμηση και συνεργασία και τέλος στην Τσιτσέλη με επικοινωνία, συνεργασία και σεβασμό.

Βιβλιογραφία

Bien, Peter. 1974. *Myth in Modern Greek Letters, with Special Attention to Yannis Ritsos's Philoctetes*, published by: Board of Regents of the University of Oklahoma. pp. 15-20.

Dobyns, Stephen. 1993. *Ritsos and the Metaphysical Moment*, published by: Harvard Review. pp. 131-147.

Gentili, Bruno. 1999. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, Mazzoldi, Sabina. *Natura, uomini e dei in Sofocle*. New series, Vol.62, No.2. published by: Fabrizio Serra Editore.

Mitchell-Boyask, Robin. 1974-2014. *The Athenian Asklepieion and the End of the "Philoctetes"*. *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 137, No. 1, Spring 2007. published by: The Johns Hopkins University Press.

Müller, Heiner. 2008. *Φιλοκτήτης*. Εκδόσεις: Άγρα.

Nortwick Van Thomas. 2015. *Late Sophocles – The Hero's Evolution in Electra, Philoctetes and Oedipus at Colonus*. published by: University of Michigan Press.

Romilly, de Jacqueline. 1988. *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, μτφρ. Χριστοπούλου – Μικρογιαννάκη Θεώνη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Segal, Charles. 1977. *Philoctetes and the Imperishable Piety*. *Hermes*, 105. Bd., H.2. published by: Franz Steiner Verlag. pp. 133-158.

Winnington – Ingram, R.P. 2016. *Σοφοκλής*, μτφρ. Πετρόπουλος Κ. Νικόλαος, M. St., D. Phil. (Οxon), Φαράκλας Π. Χρήστος, 2^η έκδοση. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα.

Ακριτίδου, Μαρία. 2012. *Το Αρχαιόθεμα του Ρίτσου, Εισαγωγή: Για τη συγκρότηση της αρχαιόθεμης ανθολογίας*

[URL:http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/annex/page_002.html](http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/annex/page_002.html)

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια I-II 1155a3-1159b24: Τα είδη της φιλίας – Τα αίτια της φιλίας – Τα τρία είδη της – Η τέλεια φιλία και οι απομιμήσεις της*, μτφρ. Μοσκόβης, Β. 1993. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

URL:https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=31

Κακουδάκη, Τζωρτζίνα. 2011. *Η Υβρη και η Άτη στο Φιλοκτήτη του Σοφοκλή*. URL:<http://georginakakoudaki.org/filoktitis-sofoklis/>

Καμύ, Άλμπερ. 2002. *Η εξορία και το βασίλειο*, Εκδόσεις: Καστανιώτη.

Λιαπής, Βάιος. 2016-2017. *Φιλοκτήτης του Σοφοκλή - Οδηγός Μελέτης ΘΣΠ50 «Ιστορία του θεάτρου»*. Λευκωσία, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Μαρωνίτης, Δ.Ν. 2006. *Από τον Φιλοκτήτη του Σοφοκλή στον Φιλοκτήτη του Γιάννη Ρίτσου: Πρόσωπα και προσωπεία*, URL: <http://www.epea.gr/content.php?id=180>

Περυσινάκης, Ι.Ν. 1993. *Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή: Μία διαχρονική και συγχρονική Ευρωπαϊκή γλώσσα*. Άρθρο στο περιοδικό *Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*: τ.22.

Πετρίδης, Αντώνης. 11.9.2018. *Για τον “Φιλοκτήτη” του Σοφοκλή (2): Οι παρεμβάσεις του Σοφοκλή στον παραδεδομένο μύθο*.

URL:<https://antonispetrides.wordpress.com/2018/09/11/philoctetes-2/>

Πετρίδης, Αντώνης. 9.9.2018. *Για τον “Φιλοκτήτη” του Σοφοκλή (3): ο Νεοπτόλεμος και η τραγική σύγκρουση*.

URL:<https://antonispetrides.wordpress.com/2018/09/09/%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CE%BA%CF%84%CE%AE%CF%84%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%83%CE%BF%CF%86%CE%BF%CE%BA%CE%BB%CE%AE-%CE%BF-%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CF%80%CF%84/>

Ρίτσος, Γιάννης. 1990. *Φιλοκτήτης*, 30^η έκδοση, Αθήνα: Κέδρος.

Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης*, μτφρ. Γρυπάρης, Ν. Ι. 1937. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης*, μτφρ. Κουταλόπουλος, Απόστολος. 2003. Αθήνα: Πατάκης.

Τζιόβας, Δημήτρης. 2009. *Ο Φιλοκτήτης του Ρίτσου*.

URL:<https://www.tovima.gr/2009/12/20/opinions/o-filoktitis-toy-ritsoy/>

Τσατσούλης, Δημήτρης. 2007. *Η πρόσληψη του Φιλοκτήτη από το σύγχρονο ελληνικό θέατρο*, στο διεθνή συλλογικό τόμο: Στέφανος. Τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ (επιμ. Ιωσήφ Βιβιλάκης), Παράβασις/Μελετήματα [5], Αθήνα, Ergo, σ. 1269-1283.

Τσιτσέλη, Καίη. 1979. *Ο Δρόμος προς τον Κολωνό – ο Εξόριστος*, Εκδόσεις: Ερμής.

Χασάπη – Χριστοδούλου, Ευσεβία. 2002. *Η Ελληνική μυθολογία στο νεοελληνικό δράμα. Από την εποχή του Κρητικού θεάτρου έως το τέλος του 20^{ου} αιώνα*, University Studio Press.